

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 9

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент

СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ ТА ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ П'ЯТИРІЧОК (на прикладі промислових регіонів України)

Ставлення держави до людей, які потребують турботи й опіки, за будь-якої доби характеризує рівень економічного розвитку, і, зрештою, є показником соціальної зрілості суспільства. У розглянутий період переважна більшість населення особливо гостро відчувала потребу в соціальному захисті з боку держави з огляду на катастрофічні наслідки війни.

Темі повсякденного життя населення в наш час заслужено приділяється багато уваги. Дослідники приділяють увагу вивченню соціальної роботи в цілому по країні, тому залишається поза увагою регіональні аспекти проблеми. Метою даної розвідки є спроба певною мірою заповнити існуючу прогалину, дослідити особливості соціального захисту населення промислових регіонів Південної України в повоєнний період.

Серед останніх досліджень з даної проблеми можна назвати колективну монографію “Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)”. У 2-х книгах, 3-х частинах під редакцією В.М. Даниленка [22]. У цій праці висвітлюється широке коло проблем соціальної історії України періоду пізнього сталінізму. На основі оригінальних джерел, більшість з яких вперше введені до обігу, автори аналізують основні параметри соціальної стратифікації українського радянського соціуму, динаміку соціальних процесів і трансформацій усередині різних соціальних груп. Але, навіть тут, на нашу думку, приділяється мало уваги регіональним аспектам.

Дана стаття є спробою на основі архівних матеріалів та існуючих публікацій розкрити проблему соціального захисту населення України в повоєнний період. На основі аналізу правових положень та звернень громадян ми спробували відтворити реальну картину рівня соціального забезпечення міського населення промислових регіонів країни.

При дослідженні цього питання автор спирався на праці В. М. Гаврилова [14], Л. В. Ковпак [19], М. С. Герасимової [15],

О. Д. Ісайкіної [17]. які подають загальний аналіз соціального становища повоєнного суспільства, відтворюють повсякденне життя пересічних громадян.

Жахливими наслідками війни, окрім значних фізичних та матеріальних втрат, було падіння загального життєвого рівня населення, зростання чисельності інвалідів війни та праці, безхатченків та інших соціально незахищених категорій суспільства. Основна маса населення страждала через брак житла, транспорту, медикаментів, харчів, а інколи - через відсутність співчуття та розуміння.

Серед питань, що постали з початком війни, було соціальне забезпечення інвалідів, поранених та хворих військовослужбовців, сімей військових, дітей, яких осиротила війна. 26 червня 1941 р. Президія Верховної Ради СРСР встановила порядок призначення й виплати допомоги сім'ям військовослужбовців рядового і молодшого командного складу у військовий час, і надала їм певні пільги [24, с. 20]. Загалом в УРСР на 1 січня 1945 р. на обліку було 3938867 родин військовослужбовців, з них 1483478 сім'ям виплачено 1392778 тис. крб. державної допомоги, а 323044 сім'ям – пенсій на суму 283010 тис. крб.[1, Арк. 34]. Окрім того, сім'ї фронтовиків мали право на довготермінові кредити для будівництва житла, на безкоштовне надання ділянки для заготівлі будівельного лісу, інших будівельних матеріалів, насіння для індивідуальних городів тощо.

Демобілізація після закінчення війни здійснювалась на основі Закону про демобілізацію, ухваленого XII сесією Верховної Ради СРСР 23 червня 1945 р., в декілька етапів. 25 вересня 1945 р. була оголошена демобілізація другої черги, а з 20 березня 1946 р. – третьої черги. Відповідно до Закону демобілізовані перевозились додому державним коштом, безкоштовно забезпечувались обмундируванням і взуттям, їм виплачувалась разова грошова винагорода відповідно до терміну служби в армії у період війни. Місцеві органи влади були зобов'язані протягом одного місяця забезпечити колишніх воїнів роботою, житлом, паливом, будівельними матеріалами, для індивідуального житла надавались позики. Багато воїнів поверталось інвалідами. Частина інвалідів втратила під час війни родини, і їх направляли до інтернатів та будинків для інвалідів, де, на жаль, матеріально-

побутові умови були на край низькому рівні і люди просто не бажали там мешкати. Перевіркою дев'яти областей України в грудні 1946 р. встановлено, що внаслідок жахливих умов інтернати були майже пусті. Замість створення інвалідам сприятливих умов життя, міністерство соціального забезпечення вигадало «реорганізацію» і стало зачиняти ці заклади, натомість відкриваючи будинки відпочинку [2, Арк. 10].

Вкрай погано забезпечували офіцерів-інвалідів промтоварами. Фонди, виділені для інвалідів війни – мешканців промислових міст, задовольняли до 30–40% потреб. На продовольчі картки інвалідів у в ряді населених пунктів видавали неякісні харчі, а в серпні та вересні 1945 р. їх взагалі не забезпечували [3, Арк. 47]. Місцеві ради забезпечували інвалідів війни посиленою роботою, навчали на спеціальних курсах новим спеціальностям. У Дніпропетровській та в ряді інших областей діяли курси і профтехшколи, які готували працівників різних спеціальностей: бухгалтерів, рахівників, працівників сільської мережі кінофікації та правників [23, с. 139].

Але, через брак фінансування, бюрократичну тяганину, багатьох із них тривалий час не працевлаштовували, що змушувало їх, і насамперед інвалідів, йти на базари торгувати або навіть жебракувати. Надзвичайно болісною була проблема працевлаштування демобілізованих. Наприклад, у Дніпропетровській області не працювали 6720 демобілізованих, з них 1108 – офіцери. У самому лише Дніпропетровську станом на 1 лютого 1946 р. безробітних було 4550 чол. У м. Червоноармійську не працювали 515 демобілізованих, у т. ч. понад два місяці – 66 чол., понад три – 76 чол., чотири – 30, п'ять – 19 [4, Арк. 11]. Незадовільним було і забезпечення демобілізованих житлом. В УРСР станом на кінець 1946 р. 3897 офіцерів просто не мали де жити. Тільки в містах Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Марганець 975 демобілізованих не були забезпечені житлом. У Жовтневому районі м. Дніпропетровська не виконано 63 санкції прокурора про надання помешкань офіцерам. Всевладні партійні органи також допомагали мляво, роботу демобілізований міг одержати лише «за дзвінком» чи «запискою», та навіть й це не завжди давало бажаний результат. Так, підполковник Сухачов (м. Дніпропетровськ) за півроку здобув 12 записок, а так і не

зміг працевлаштуватися [5, Арк. 12]. Звичайним для офіцерів запасу було шукати роботу від 3 до 7 місяців, або одержати некваліфіковану і низькооплачувану роботу.

У повоєнні роки чинною була постанова ЦК ВКП(б) від 22 січня 1943 р. «Про заходи поліпшення роботи радянських органів та місцевих партійних організацій щодо надання допомоги сім'ям військовослужбовців», у якій йшлося, що повсякденне піклування про задоволення матеріально- побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєнно- політичне значення і є значною частиною всього піклування про Червону Армію [13, с.292]. Згідно цієї постанови при раднаркомх союзних республік діяли управління, а при виконкомх місцевих рад – відділи державного та побутового забезпечення родин військовослужбовців. Тим часом перевірки областей України свідчили про вкрай незадовільну роботу цих органів, що спричиняло числені скарги громадян. Так, протягом 1945 р. у відділах держзабезпечення зареєстровано (!) 642298 скарг і заяв.

Про важке становище багатьох сімей військовослужбовців свідчать скарги та листи громадян. Наприклад такий лист: «...Толя, квартира меня загоняет в гроб, вот уже несколько раз выбрасывали меня с детьми на мороз, не считают нас за семью военнослужащего. ...Я уже не прошу у них отдельно квартиру, хотя бы какой-нибудь теплый уголок, где бы можно было согреть детей-малюток. Если будет так продолжаться, то я уйду с этого проклятого света, чтобы не видеть этих мучений, не страдать так я сейчас страдаю» (м. Миколаїв, 1946 р.) [6, Арк. 196]. І, звичайно, коли таким чином обходилися з воїнами-переможцями та їхніми сім'ями, то годі вже казати про якусь турботу щодо сімей військових, що «пропали без вісти» або загинули в таборах військовополонених (протягом війни в таборах тільки на території Німеччини загинули 58 тис. радянських офіцерів- військовополонених, з них 10 тис. – українців).

Інваліди, демобілізовані та члени їхніх сімей, шукаючи допомоги, доходили інстанціями аж до керівників республіки, у відчаї звертаючись з листами до М. Хрущова. Так, колишні офіцери М.Ф. Галушко та В.В. Зак писали: «Каждый из нас прослужил в Красной Армии по 10 лет. После победы над Германией вернулись инвалидами, не закончившими лечение. Уезжая на Родину,

считали, что Родина сделает нам должный прием, но в этом мы глубоко ошиблись... По приезду домой ни квартир, ни имущества, находившегося в квартирах, не оказалось... Жить так, как живем мы с семьями на сегодняшний день, дальше нельзя, ибо жизнь стала совершенно невозможной» [7, Арк. 220].

На цьому тлі цікавою виглядала чинна від червня 1945 р. Постанова РНК СРСР «Про поліпшення житлових умов генералів та офіцерів Червоної Армії», що надала право генералам та старшим офіцерам, які відслужили 25 років, одержати позику на індивідуальне будівництво з терміном погашення 10 років (генералам обіцяно 35 тис. крб., офіцерам – 20 тис. крб.). Обласні виконкоми повинні були відводити в безстрокове і безкоштовне користування земельні ділянки в містах, селищах, дачних місцях у розмірі генералам – 0,75–1,25 га, старшим офіцерам – 0,5–0,75 га [8, Арк. 42].

За цих обставин ЦК КП(б)У був змушений звернути увагу на діяльність Міністерства соціального забезпечення і вжити заходів щодо поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів війни. В результаті на початку 1946 р., наприклад, Міністерство легкої промисловості працевлаштувало 693 інваліди, з них 389 одержали адміністративні посади. З 693 забезпечено квартирами 292 та гуртожитками 82 чол., ремонт квартир зроблено 136 чол. На підприємства текстильної промисловості УРСР прийняли на роботу 187 чол. У системі Міністерства торгівлі УРСР працювали 5,9% інвалідів від загальної кількості працюючих. У промкооперації на 1 січня 1946 р. працевлаштували 3244 чол., з них на керівних посадах – 850. Для інвалідів в УРСР відкрили 497 продовольчих, 193 промтоварних магазинів, 567 майстерень з ремонту взуття та 194 з ремонту одягу. За 1945 – I півріччя 1946 рр. через торговельну мережу інвалідам надано матеріальну допомогу і видано 507376 одиниць одягу, 520128 м. тканини, 62816 пар взуття, а також 1699838 одиниць одягу та взуття за рахунок закордонних подарунків. Загалом протягом 1945–1948 рр. у республіці було видано пенсій та інших виплат інвалідам війни, сім'ям військово-службовців на суму близько 14 млрд. крб. На кінець 1948 р. було працевлаштовано 404,4 тис. інвалідів війни, що за офіційними даними становило 95% їхньої кількості. Загалом до 1948 р. працевлаштовано 2,2 млн. колишніх воїнів, з них 350 тис. – у промисловість і близько 100 тис. – на транспорт [9, Арк. 7].

Факти свідчать, що в УРСР порушення права громадян на отримання житла було, швидше, нормою, у цій сфері панували корупція і шахрайство. В роки війни люди вимушено залишали домівки та евакуюватися. По війні військовослужбовці, демобілізовані та члени їхніх родин поверталися і знаходили в своїх помешканнях нових господарів, які прагнули залишити житлову площу собі, відмовляючись виконувати постанову РНК СРСР від 5 серпня 1941 р. і повертати її законним власникам. Під тиском відповідальних працівників обкомів, міськкомів, райкомів КП(б)У, які самі не хотіли виселятися чи підтримували своїх працівників, родичів ті знайомих, не виконувались рішення судів та приписи прокуратури з цих питань.

Типовими були випадки приховування чиновниками звільненої житлової площі, самозахоплення. Квартвідділи незаконно ущільнювали квартиронаймачів, які проживали на законній підставі і зайвої площі не мали. Непоодинокими були також випадки, коли на одну житлоплощу видавали кілька ордерів або видавали ордер на законно заселену квартиру, чи ж на житлоплощу людей, які знаходились у відрядженні.

Стиль роботи квартвідділів встановився такий, що законним порядком навіть при наявності неодноразових рішень вищих органів отримати житло було практично неможливо. Треба було самому собі «підшукати», тобто встановити особисті стосунки з управдомом і через нього за хабарі одержати ордер. Між тим на обліку в квартвідділах стояли сотні й тисячі демобілізованих, військовослужбовців, діячів науки і мистецтва, які роками не могли одержати житло. При цьому треба відмітити, що не мали значення ані заслуги перед батьківщиною потребуючого житла, ані його посада, ані навіть вказівки вищих органів. Посадові злочини вчинялися, практично, за першої нагоди.

Виключно гострою у повоєнні роки була проблема забезпеченості житлом вчителів та педагогічних працівників. Республіканська влада не виділяла коштів на відбудову житла для них, цілком поклавши це завдання на місцеві органи влади, а останні – перекинувши на плечі самих трудівників. Тисячі їх тривалий час змушені були жити у напівзруйнованих будинках, землянках, про що свідчать численні скарги до Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ. Наприклад, вчитель Майборода з Дніпропетровська писав:

«Понад два місяці шукаю собі квартиру, але не можу знайти, а влада нічим мені не допомагає, хоч за законом вона зобов'язана забезпечити вчителів житлом» [21, с.4]. А на Кіровоградщині кількість квартир для вчителів була настільки мізерною, що ними забезпечували тільки десяту частину всіх викладачів [20, с.2].

Не кращим було житло й у викладачів та студентів ВНЗ. Але і його не вистачало через те, що вцілілі споруди були самовільно захоплені різноманітними службами і приватними особами. Так, у газеті «Червоний гірник» (Кривий Ріг) зустрічаємо звернення тодішнього ректора педінституту Горба П.Ф. із вимогою повернути педінституту житлову площу «по вул. Жовтневій буд. 18 – зайнятий ППХО та по вул. Пушкінська будинки №№3-5, 9 – зайняті приватними особами, звільнити не хочуть» [25 с.2].

Стосовно дітей-сиріт від січня 1942 р. діяла постанова РНК СРСР «Про влаштування дітей, що залишилися без батьків» [13, с.167], а з березня 1943 р. працювала Надзвичайна комісія при РНК УРСР з питань допомоги дітям. Аналогічні комісії були при обласних, міських та районних радах депутатів трудящих визволених районів України [10, Арк. 56-57]. До їх складу входили керівники місцевих органів народної освіти, охорони здоров'я, представники партійних, профспілкових і комсомольських організацій.

Також були засновані позабюджетні грошові і продовольчі фонди. Створений 1944 р. Фонд допомоги дітям при ЦК ЛКСМУ на кінець 1945 р. становив 17 млн. крб. [11, Арк. 173]. Але насправді безліч дітей-сиріт знаходилися в умовах, непридатних для життя і навчання. Йдеться не лише про численних безпритульних, а й про вихованців дитячих будинків. За статистикою на кінець війни в Україні налічувалося близько 1328 тис. дітей-сиріт і напівсиріт [18, с.34].

Слід відзначити, що на період, який тут розглядається, припадає третій голодомор в Україні, проведений московською більшовицькою владою 1946 -1947 рр. На цей раз було виморено голодом навіть за офіційними даними близько 800 тис. людей в Україні, а за оцінками реальної картини приблизно 1,5 млн. осіб. Голодомор знову ж таки було проведено таємно від радянської та світової громадськості, тому якоїсь урядової чи суспільної діяльності щодо допомоги голодуючим, рятування бодай вмираючих дітей не провадилося, бо ж наявність голоду офіційно не визнавалася [16, с. 43].

Найважливішою сферою діяльності соціального обслуговування населення було матеріальне забезпечення, яке здійснювалося у трьох основних напрямках: державне соціальне забезпечення, державне соціальне страхування, соціальне забезпечення колгоспників. Фінансування державного соціального забезпечення здійснювалося за рахунок союзного, республіканських та місцевих бюджетів (воно поширювалося на військовослужбовців, учнів та інші категорії громадян). Фінансування державного соціального страхування забезпечувалося за рахунок страхових внесків підприємств, організацій і дотацій держави (воно поширювалося на робітників і службовців).

На усіх громадян СРСР поширювалося безкоштовне медичне обслуговування, хоч воно було зовсім не однакової якості для усіх громадян. На рівні клінік Заходу медичні послуги і засоби отримувала безкоштовно лише партійна верхівка (так звана "Кремлівська" лікарня та деякі інші) і члени її родин. Розрядом нижче, але теж високого рівня послуги отримували безкоштовно партійні та державні чиновники (із своїми родинами) республіканського, обласного та районного (міського) рівнів. Крім цього, щороку вони отримували спеціальні кошти на лікування (оздоровлення), а також путівки (безкоштовні) для себе і родини у найкращі здравниці СРСР. Рядові громадяни безкоштовно отримували ліжко в лікарні (по 5-10 хворих у палаті), скромне харчування, недорогі ліки і ординарне лікування. Дефіцитні (зазвичай імпорتنі) ліки треба було "діставати" за гроші, платити за увагу до себе медперсоналу, а також за операції кваліфікованим лікарям. Вартість путівок на санаторне лікування майже цілком оплачували профспілки, але отримати їх міг далеко не кожний і далеко не завжди. Особливо низькою була якість медичних послуг для сільського населення (найнижчий розряд).

Радянська держава декларувала соціальний захист людям похилого віку, які сумлінно працювали все своє життя. Звісно, люди розуміли, що була війна, що вона призвела до руйнації народного господарства, але ж життя їх перетворилося на суцільну муку! Працювати вони були невзможі, а пенсії одержували мізерні. Отож пенсіонери й зверталися по допомогу до місцевих і державних органів, а зрештою й до керівництва республіки. Так, група колишніх політкаторжан – персональних пенсіонерів на-

інсали про свій матеріально-побутовий стан у листі до М.С. Хрущова: «С сентября 1944 г. по настоящее время бывшие политкаторжане (в 1935 г. общество было ликвидировано) персональные пенсионеры республиканского значения не пользуются снабжением, согласно постановлению ЦК КПСС и получаем лишь по третьей категории, причем лимитных промтоварных книжек вовсе не получаем. Последнее обстоятельство привело к тому, что в продолжение пяти последних лет до того обносились, что остались без обуви, верхней одежды и проч. Из 54 человек в 1935 г. нас, бывших членов общества, осталось 19» (1946 р. А.А. Гердаев, О.Д. Дмитриев, Я.С. Абрамович, І.І. Батхан, Я.Г. Рабиштайн) [12, Арк. 233].

В останньому фрагменті наведено приклад проблем не пересічних пенсіонерів, а вузького прошарку людей, що, здавалося б, мали взірцеві заслуги перед партією і, відповідно, заслуговували на взірцеву увагу. Насправді, це були залишки тих, хто створили правлячу верхівку країни, але програли під час реформатування цієї верхівки у другій половині 1930-х років. Ціною програшу став дрейф їхнього матеріального забезпечення в напрямку до рівня пересічних громадян.

Отже, від перших днів радянської держави панівна ідеологія навчала, що мати багато речей або просто гарні речі, вживати витончені або незвичайні продукти, користуватися «матеріальними благами», загалом бути багатим – це недостойно «радянської людини». Проте політична бюрократія була забезпечена всім, і це вважалося державним привілеєм. Утворилася не декларована рівність усіх громадян, а її ілюзія. Загалом же соціальна політика була спрямована на забезпечення мінімально можливих умов для виживання населення, необхідного як трудовий ресурс для виробництва. Водночас люди знали про «розподільники» та комфортабельні будинки для привілейованих, бачили цих привілейованих в персональних автомобілях тощо. Це також формувало в суспільстві відповідні настрої.

Джерела та література

1. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 34. – Спр. 24. – Арк. 34.
2. Там само. – Оп. 23. – Спр. 3073. – Арк. 10.
3. Там само. – Спр. 1420. – Арк. 47.

4. Там само. – Спр. 3068. – Арк. 11.
5. Там само. – Арк. 12.
6. Там само. – Оп. 41. – Спр. 24. – Арк. 196.
7. Там само. – Спр. 7. – Арк. 220.
8. Там само. – Оп. 23. – Спр. 3068. – Арк. 42.
9. Там само. – Спр. 3941. – Арк. 7.
10. Там само. – Оп. 145. – Спр. 320. – Арк. 56–57.
11. Там само. – Ф. 7. – Оп. 2. – Спр. 1225. – Арк. 173.
12. Там само. – Оп. 41. – Спр. 7. – Арк. 233.
13. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – М.: Воениздат, 1970. – С. 292.
14. Гаврилов В.М. Соціальне становище сільського населення у 1943 – 1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. історія України / В.М.Гаврилов – К., 2004. – 20 с.
15. Герасимова М.С. Повсякденне життя населення Донбасу в 1945 – 1953 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. – історія України / М.С.Герасимова – Донецьк, 2007. – 20 с.
16. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні (конспект лекцій). / А.Г.Горілий – Тернопіль: ТАНГ, 2001. – 68 с.
17. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період 1945 – 1955 рр: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. історія України / О.Д.Ісайкіна – К., 2006. – 19 с.
18. Коваль М. Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / В.М. Коваль – К., 1970. – С. 54.
19. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 – 2000 рр.). / Л.В. Ковпак – К., 2003. – 250 с.
20. Новий шлях. – 1952. – 15 липня.
21. Новий шлях. – 1953. – 25 грудня.
22. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х книгах, 3-х частинах. – Кн. 1, ч. 1–2 / Відп. ред. В.М. Даниленко. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. (Серія «З історії повсякденного життя в Україні», т. II).
23. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. Документы и материалы: В 3 т. – К.: Наукова думка, 1985. – К., 1985. – Т. 3: (1944 – 1945). – 510 с.
24. СССР в Великой Отечественной войне 1941–1954. Краткая хроника. – М., 1970. – С. 20.
25. Червоний гірник. – 1944. – №117 (5628) – С.2.